

Dobromiła Nowicka

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-1480-7281

dobromila.nowicka@uwr.edu.pl

Iniuria doznana przez niewolnika?

STRESZCZENIE

Rozdźwięk między postrzeganiem *edictum de iniuriis quae servis fiunt* u Ulpiana i Gaiusa jest tak głęboki, że może świadczyć o tym, iż czyn wyrządzony niewolnikowi był jeśli nie zawsze, co wydaje się najbardziej prawdopodobne, to przynajmniej zazwyczaj kwalifikowany jedynie jako *iniuria* wyrządzona jego właścicielowi, a z ewentualnej skargi *servi nomine* w praktyce nie korzystano. Jako że uszkodzenie niewolnika dodatkowo uprawniało właściciela do otrzymania odszkodowania na gruncie reżimu akwiliańskiego, wydaje się, że praktyczne zastosowanie edyktu w zakresie skargi *servi nomine*, jeśli nawet na jakimś etapie rozwoju deliktu rzeczywiście funkcjonowało lub potencjalnie mogło mieć miejsce, miało znikome znaczenie. Z tego względu za najbardziej prawdopodobną interpretację uznać należy, że edykt miał po prostu zapewnić nowoczesną i elastyczną podstawę działania za pomocą pretorskiej *actio iniuriarum suo nomine* w sytuacji *iniuria* doznanej za pośrednictwem niewolnika, nieograniczoną do decemwiralnych przypadków *os fractum* i *membrum ruptum*.

Słowa kluczowe: *iniuria*; skarga *servi nomine*; edykt; niewolnik

Zagadnienie skierowania zachowania wypełniającego znamiona działania znieważającego, zniesławiającego czy – szczególnie – naruszającego nietykalność cielesną wobec niewolnika cieszyło się, zwłaszcza w ostatnich latach, dość dużym, jak na tak wąskie zagadnienie, zainteresowaniem doktryny romanistycznej¹. Na gruncie polskim ważny artykuł poświęcił tej kwestii M. Kuryłowicz, który skoncentrował się na okolicznościach popełnienia deliktu wobec niewolnika i syna pozostającego pod władzą poprzez nakłonienie ich do gry w kości, ukazując to zachowanie w szerszym, obyczajowym kontekście². Artykuł ten stał się dla mnie inspiracją do podjęcia podobnej tematyki, lecz w innym aspekcie.

W zakresie odpowiedzialności za *iniuria* wymierzoną bezpośrednio przeciw niewolnikowi zasadnicze wydają się dwie kwestie: samego rozgraniczenia między deliktem wobec

¹ Zob. J.H. van Meurs, *Iniuria Ipsi Servo Facta*, “TvR” 1923, vol. 4(3), DOI: <https://doi.org/10.1163/157181923X00139>, passim; M. Fernández Prieto, *El esclavo en el delito de «iniuria»*, [w:] *Actas del III Congreso Iberoamericano de Derecho Romano*, León 1998, passim; S. Fusco, *De iniuriis quae servis fiunt. Un caso di relevanza giuridica della persona servi?*, [w:] *Homo, caput, persona: la costruzione giuridica dell'identità nell'esperienza romana: dall'epoca di Plauto a Ulpiano*, ed. A. Corbino, M. Humbert, G. Negri, Pavia 2010, passim; M. Guerrero Lebrón, *En torno a la injuria cometida contra el esclavo dado en usufructo*, “Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña” 2007, vol. 11, passim; eadem, *La injuria indirecta en derecho romano*, Madrid 2005, s. 101–117, 157–167, 186–189; D. Nowicka, *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013, s. 237–242. Poza zakresem niniejszego opracowania pozostawiam kwestię nadużyć seksualnych wobec niewolników, także mogących skutkować wniesieniem *actio iniuriarum* przez właściciela. O tym szerzej np. M. Guerrero Lebrón, *La injuria indirecta...*, s. 163–167; F. Raber, *Frauentracht und “iniuria” durch “appellare”*: *D. 47.10.15.15*, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, vol. 3, Milano 1971, passim; M. Perry, *Sexual Damage to Slaves in Roman Law*, “Journal of Ancient History” 2015, vol. 3(1), DOI: <https://doi.org/10.1515/jah-2015-0016>, s. 55–75.

² M. Kuryłowicz, *Paul. D. 47, 10, 26 i obyczajowo-prawne zagadnienia rzymskiej iniurii*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1984, vol. 31, passim. Zob. także: idem, *Paul. D. 47.10.26 und die Tatbestände der römischen „iniuria”*, “Labeo” 1987, vol. 33, passim.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

właściciela niewolnika i – ewentualnie – wobec samego niewolnika, a także warunków, pod jakimi przyznana była lub mogła być skarga czy skargi.

Już pierwsze zagadnienie może wywoływać pewne wątpliwości, jako że zgodnie z przekazem Gaiusa niewolnik sam nie doznaje iniiurii, a jedynie jego właściciel może stać się jej ofiarą wskutek działania wymierzonego bezpośrednio wobec jego niewolnika.

Gai Institutiones 3, 222: Seruo autem ipsi quidem nulla iniuria intellegitur fieri, sed domino per eum fieri uidetur; non tamen iisdem modis, quibus etiam per liberos nostros uel uxores iniuriam pati uidemur, sed ita, cum quid atrocius commissum fuerit, quod aperte in contumeliam domini fieri uidetur, ueluti si quis alienum seruum uerberauerit, et in hunc casum formula proponitur; at si quis seruo conuicium fecerit uel pugno eum percusserit, non proponitur ulla formula nec temere petenti datur³.

Tym samym jurysta stoi na stanowisku, że z tytułu działania skierowanego przeciw niewolnikowi nie jest udzielana skarga. Do odpowiedzialności może być pociągnięty jedynie sprawca, który za pomocą swego zachowania uraził właściciela niewolnika, i to co do zasady wtedy, gdy naruszenie miało poważny charakter. Na gruncie analizy tego tekstu zatem nie może być mowy o zaistnieniu deliktu wobec niewolnika. Rozwiązanie to w pełni też koresponduje z ogólną koncepcją *iniuria* jako deliktu wymierzonego w osobowość człowieka wolnego.

Przekazy Ulpiana wydają się jednak przeczyć takiemu zapatrywaniu, jako że jurysta wyraźnie odróżnia skargę z tytułu *iniuria* przyznaną właścicielowi z powodu zachowania wobec jego niewolnika z uwagi na jego własną, tj. właściciela, iniiurię od tej, która będzie mu należna *serui nomine*.

Ulpianus, D. 47, 10, 15, 35: *Si quis sic fecit iniuriam seruo, ut domino faceret, video dominum iniuriam agere posse suo nomine: si uero non ad suggillationem domini id fecit, ipsi seruo facta iniuria inulta a praetore relinqui non debuit, maxime si uerberibus uel quaestione fieret: hanc enim et seruum sentire palam est⁴.*

Co istotne, czyni to w kontekście komentowanego rozwiązania edyktalnego, tj. edyktu *de iniuriis quae servis fiunt*⁵. Komentarz Ulpiana jest poprzedzony przytoczeniem słów edyktu, które brzmią:

Ulpianus, D. 47, 10, 15, 34: *Praetor ait: „Qui seruum alienum aduersus bonos mores uerberauit, de uero iniussu domini quaestionem habuisse dicitur, in eum iudicium dabo. Item si quid aliud factum esse dicitur, causa cognita iudicium dabo”.*

³ Por. np. M. Guerrero Lebrón, *La iniuria indirecta...*, s. 103–104; M.F. Cursi, *Pati iniuriam per alios* (Gai. 3,221–3,222), “BIDR” 2012, vol. 106, s. 267–269.

⁴ Zob. także: R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen Injurienklage*, “ZSS” 1974, vol. 91(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1974.91.1.285>, s. 339–340; M.F. Cursi, *Pati iniuriam...*, s. 270; M. Guerrero Lebrón, *En torno a la iniuria...*, s. 343–344.

⁵ Edykt ten, jak zauważa M. Hagemann (*Iniuria. Von den XII-Tafeln bis zur Justinianischen Kodifikation*, Köln 1998, s. 81), jest jedynym spośród edyktów specjalnych, w którym pretor odnosi się do naruszeń cielesnych. Autor wskazuje, że ze względu na to, iż regulacja zapewnia ochronę cudzego niewolnika, zakres ochrony musi być określony wężej niż w przypadku osób wolnych. Na temat wątpliwości co do istnienia klauzuli edyktalnej tej treści zob. E. Pólay, *Iniuria Types in Roman law*, Budapest 1986, s. 108 przypis 30.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Brzmienie edyktu wyraźnie wskazuje więc na koncentrację na określeniu zachowań karalnych, nie dając samo w sobie podstawy do dokonania rozróżnienia na przyjęcie rozwiązania o dwóch skargach przyznanych właścicielowi – *suo* i *servi nomine*⁶. Powstaje zatem pytanie, której z tych skarg dotyczy regulacja pretorska. Zgodnie z wcześniej prezentowanym przekazem Gaiusa uznać by należało, że chodzi o *actio iniuriarum suo nomine*, wnoszoną z uwagi na uszczerbek na reputacji, którego doświadczył właściciel niewolnika. Za przyjęciem takiej interpretacji przemawia nie tylko wyraźne stwierdzenie Gaiusa o braku *iniuria* wobec niewolnika, ale też ogromne podobieństwo okoliczności uzasadniających wniesienie skargi – w obu przypadkach chodzi o najcięższe naruszenia, polegające na *verberatio*⁷, obecne w obu przekazach, a także o występujące u Ulpiana poddanie cudzego niewolnika przesłuchaniu z użyciem tortur bez upoważnienia właściciela⁸, którą to okoliczność z pewnością można zakwalifikować jako spełniającą gajańską przesłankę *atrocitas*⁹. Uznać więc można oba przekazy, tj. gajański i przytaczający brzmienie edyktu przez Ulpiana, za dotyczące tej samej regulacji i dość spójne.

Jak zatem wytłumaczyć drugą skargę – w imieniu niewolnika i z uwagi na jego własne cierpienie – z komentarza Ulpiana do edyktu? Wydaje się, że – biorąc pod uwagę postępowe spojrzenie tego jurysty na kondycję niewolników¹⁰ – można by zaryzykować twierdzenie, iż także w tym przypadku chodzi jedynie o pogląd Ulpiana¹¹ lub możliwe rozszerzenie stosowania skargi z tytułu *iniuria* w drodze interpretacji jurysprudencjalnej¹². To ostatnie założenie, mimo niewątpliwego wpływu filozofii stoickiej na postrzeganie niewolników¹³, jest jednak nie do przyjęcia, ponieważ tak poważne rozszerzenie, dopuszczające uznanie, że niewolnik jako taki może doznać uszczerbku z tytułu deliktu godzącego w osobowość człowieka wolnego, nie mogłoby obyć się bez wyraźnej interwencji pretorskiej. Rozwiązanie to nie wydaje się przekonujące z uwagi na zbyt daleko idący „zwrot” w postrzeganiu deliktu

⁶ Poza tym, że żadne źródła nie poświadczają, by inni juryści podzielali pogląd Ulpiana, znaczące wydaje się również to, że nie wzmiankuje on opinii innych przedstawicieli jurysprudencji, gdy interpretuje edykt jako zapewniający skargę *servi nomine*, podczas gdy szeroko się na nie powołuje, analizując *actio iniuriarum* właściciela działającego *suo nomine*.

⁷ Zob. M. Guerrero Lebrón, *La injuria indirecta...*, s. 106.

⁸ Zob. Ulpianus, D. 47, 10, 15, 40. O *verberare* zob. zwłaszcza: F. Raber, *Grundlagen Klassischer Injurienanspruche*, Wien 1969, s. 77–83; M. Guerrero Lebrón, *La injuria indirecta...*, s. 160–161.

⁹ O *quaestio per tormenta* zob. zwłaszcza: A.W. Zumpt, *Der Criminalproceß der Römischen Republik*, Leipzig 1871, s. 310–328; A. Brunt, *Evidence given under Torture in the Principate*, “ZSS” 1980, vol. 97(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1980.97.1.256>, s. 256–265; M. Brutti, *La tortura e il giudizio*, “Index” 2010, no. 38, zwłaszcza s. 54–59; A. Nogrady, *Römisches Strafrecht nach Ulpian: Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006, s. 235–255; K. Amielańczyk, ‘*Quaestio per tormenta*’. O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Prof. Adamowi Lityńskiemu w 45-lecie pracy naukowej i 70-lecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk, Białystok 2010, s. 51–62. Zob. także: B. Sitek, “*Quaestionem*” *intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 164–166.

¹⁰ Zob. F. Raber, *Grundlagen Klassischer...*, s. 84–85.

¹¹ Zob. np. T. Honoré, *Ulpian*, Oxford 1982, s. 85–87.

¹² Tak K.Z. Méhész, *La injuria en Derecho Penal Romano*, Buenos Aires 1969, s. 19. Zob. M. Guerrero Lebrón, *En torno a la injuria...*, s. 344; eadem, *La injuria indirecta...*, s. 107–108 (autorka tu podkreśliła, że to Gaius wyraził *communis opinio*, a Ulpian był jej przeciwny).

¹³ Por. J.H. van Meurs, *op. cit.*, s. 278–298.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

iniuria w stosunku do tradycyjnego nurtu¹⁴. Dodatkowo nic nie przemawia za tym, by inni juryści kierowali się podobnym spojrzeniem¹⁵. Tym samym z jednej strony uznać należy, że dla wprowadzenia elementów, nawet bardzo ograniczonej, ochrony samego niewolnika z tytułu *iniuria* konieczne byłoby wydanie edyktu *de iure* kreującego nowy przedmiot ochrony – godność niewolnika. Z drugiej strony nie tylko pominięcie samego zagadnienia *iniurii* doznanej przez niewolnych w Instytucjach Gaiusa¹⁶, ale nawet twierdzenie przeciwne do jej zakładanego przesłania, wyraźnie wynikające z tego źródła, stawia pod znakiem zapytania istnienie regulacji o choćby zbliżonej treści.

W tym miejscu warto na chwilę zatrzymać się nad sposobem prezentowania *iniuria* przez Gaiusa. Jurysta bowiem opisuje delikt jako spójną całość, począwszy od Ustawy XII Tablic, traktując nawet trzy zachowania decemwiralne już na tym etapie jako postaci *iniuria*¹⁷. Tzw. edykty specjalne¹⁸ znakomicie wpisywały się w ten obraz, dostarczając jedynie dodatkowych przykładów¹⁹ na zastosowanie skargi z tytułu deliktu wymierzonego nie tylko przeciw nietykalności cielesnej, ale też każdemu zachowaniu godzącemu w osobowość przynależną każdemu człowiekowi wolnemu. Tym samym za chybione uznać można argumenty bazujące na założeniu, że jurysta kierował się logiką decemwiralną i stąd w opracowaniu nie było miejsca na „nowoczesne” podejście do zagadnienia niewolników w kontekście *iniurii*²⁰. Co ciekawe, zagadnienie *iniuria* pośredniej, któremu Gaius poświęcił sporo miejsca w sto-

¹⁴ Zob. np. M.F. Cursi, *Pati iniuriam...*, s. 272–274. Na temat człowieczeństwa niewolników zob. zwłaszcza: A. Donati, *Homo e persona. Inherent Dignity e Menschenwürde*, [w:] *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XVII Convegno Internazionale*, Roma 2010, s. 73–236; L. Maganzani, *La dignità humana negli scritti degli giuristi romani*, [w:] *Dignità e diritto: prospettive interdisciplinari. Quaderni del Dipartimento di Scienze Giuridiche dell'Università Cattolica del S. Cuore di Piacenza*, ed. A. Sciarone, Tricase 2010, s. 85–97; Por. R. Gamauf, *Zur Frage 'Sklaverei und Humanität' anhand von Quellen des römischen Rechts*, [w:] *Fünfzig Jahre Forschungen zur antiken Sklaverei an der mainzer Akademie 1950–2000*, hrsg. v. H. Bellen, H. Heinen, Stuttgart 2001, s. 51–72; R.A. Bauman, *Human Rights in Ancient Rome*, London 2000, s. 115–120.

¹⁵ Nie wydaje się też, by powzięcie takiej interpretacji mogło być rezultatem decemwiralnego postrzegania – obok „rzeczowej” – także ludzkiej natury niewolników, przejawiającej się m.in. w normie odnoszącej się do *os fractum*, która traktuje o karze za złamanie kości tak ludzi wolnych, jak i – uwzględniając ich poślednią wartość i status – niewolnych.

¹⁶ Podkreślenia bowiem wymaga, że ślady pozostałych interwencji pretorskich wprowadzających „nowości” w obrębie decemwiralnego reżimu *iniurii* są obecne w Instytucjach poprzez użycie przez Gaiusa charakterystycznych dla tych edyktów zachowań jako przykładowych czynów wchodzących w zakres deliktu *iniuria*.

¹⁷ Zob. na temat relacji między czynami decemwiralnymi np. P. Huvelin, *La notion de l'iniuria dans le très ancien droit romain*, Lyon 1903, s. 15–18; G. Pugliese, *Studi sull'iniuria*, Milano 1941, s. 5; B. Albanese, *Una congettura sul significato di iniuria in XII tab. 8.4*, „Ivra” 1980, vol. 31, s. 24; S. di Paola, *La genesi storica del delitto de «iniuria»*, „Annali del Seminario giuridico dell'Università di Catania” 1947, vol. 1, s. 271–276; M. Kaser, *Das altrömische Ius*, Göttingen 1949, s. 208; V. Da Nóbrega, *L'iniuria dans la loi des XII Tables*, „Romanitas” 1967, vol. 8, s. 269.

¹⁸ Zob. zwłaszcza: O. Lenel, *Edictum Perpetuum*, Leipzig 1927, s. 400–403; J. Plescia, *The development of iniuria*, „Labeo” 1977, vol. 23, s. 271–289; U. von Lübtow, *Zum römisches Injurienrecht*, „Labeo” 1969, vol. 15, s. 131–167; M. Marrone, *Consierazioni in tema di «iniuria»*, [w:] *Syntelesia V. Arangio-Ruiz*, vol. 1, Napoli 1964, s. 475–485; M. Hagemann, *op. cit.*, s. 58–61; D. de Lapuerta Montoya, *Estudio sobre el «edictum de ademptata pudicitia»*, Valencia 1999, s. 36–49; M.J. Bravo Bosch, *La injuria verbal colectiva*, Madrid 2007, s. 71–77; M. Fernández Prieto, *La difamación en el Derecho Romano*, Valencia 2002, s. 98–101; R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen...*, passim; A. D'Ors, J. Santa Cruz Teijeiro, *A proposito de los edictos especiales «de iniuriis»*, „AHDE” 1979, vol. 49, passim; D. Nowicka, *Zniesławienie w prawie...*, s. 61–79.

¹⁹ Por. *Gai Institutiones* 3.220.

²⁰ Tak M.F. Cursi, *Pati iniuriam...*, s. 267. Na temat koncepcji *persona* w przekazach Gaiusa zob. z kolei np. R. Quadrato, *La persona in Gaio. Il problema dello schiavo*, „Ivra” 1986, vol. 37, s. 1–33; U. Agnati, *«Persona iuris vocabulum» Per un'interpretazione giuridica di «persona» nelle opere di Gaio*, „Rivista di Diritto Romano” 2009, no. 9, s. 1–41.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

sunku do całości tekstu na temat *iniuria*, nie jest – gdy chodzi o wolnych *alieni iuris* – powiązane z żadnym edyktem. Odpowiedzialność sprawcy *iniuria* skierowanej przeciw zameżonej kobiecie wobec jej męża i ojca (zwierzchnika familijnego) nie wynika z uregulowań *edictum de adtemptata pudicitia* i nie jest ograniczone do wskazanych tam zachowań karalnych²¹, podobnie jak wzmianki z Digestów na temat *iniuria* dokonanej wobec syna pod władzą²² nie łączą się z żadną konkretną regulacją, wpisując się w koncepcję pełnej ochrony osobowości ojca, męża (narzeczonego) czy zwierzchnika familijnego. Jaki zatem cel miałyby wprowadzanie odrębnej regulacji pretorskiej, by zapewnić właścicielowi niewolnika możliwość wniesienia skargi z tytułu doznanej przez siebie *iniuria* za pośrednictwem niewolnika, skoro nie było takiej potrzeby, gdy chodzi o wolnych *alieni iuris*? Nie wydaje się, by mogło też chodzić o określenie granic odpowiedzialności za nadużycia wobec cudzego niewolnika poprzez ograniczenie do najcięższych zamachów i wprowadzenie kryterium *contra bonos mores*²³, jako że wówczas należałoby przyjąć, że wcześniej istniała możliwość pozywania z tytułu lżejszych przewinień w stosunku do cudzych niewolników, co nie tylko nie znajduje potwierdzenia w źródłach, ale też stoi w sprzeczności z ogólną ścieżką rozwoju deliktu w kierunku rozszerzania, nie zaś ograniczania ochrony.

Jedynym wcześniejszym znanym uregulowaniem kwestii odpowiedzialności za naruszenie cielesności niewolnika w kontekście późniejszego rozwoju deliktu *iniuria* pozostaje bowiem decemwiralna norma odnosząca się do *os fractum*²⁴, w oczywisty sposób statuująca uprawnienie właściciela do żądania zadośćuczynienia z tytułu złamania kości należącego do niego niewolnika. Za słuszne uznać w tym kontekście należy postulowane rozszerzenie tej odpowiedzialności również na cięższe uszkodzenia ciała niewolnika, wchodzące w meryto-

²¹ Na temat regulacji *edictum de adtemptata pudicitia* zob. M.J. Bravo Bosch, *Algunas consideraciones sobre el Edictum de adtemptata pudicitia*, "Revista xuridica da Universidade de Santiago de Compostela" 1996, vol. 5(2), s. 41–53; M. Guerrero Lebrón, *La idea de materfamilias en el Edictum de adtemptata pudicitia*, [w:] *El Derecho de familia. De Rome al Derecho actual*, Huelva 2004, s. 297–310; D. de Lapuerta Montoya, *El elemento subjetivo en el edictum de adtemptata pudicitia: la contravención de los boni mores como requisito esencial para la existencia de responsabilidad*, "Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña" 1998, vol. 2, s. 237–252; eadem, *Estudio sobre...*, passim; eadem, *La contumelia indirecta en los ataques a la buena reputacion de la mujer e hios*, [w:] *El Derecho de familia...*, s. 355–372; F. Raber, *Frauentracht...*, s. 633–646; idem, *Grundlagen Klassischer...*, s. 39–56; A. Guarino, *Le matrone e i pappagalli*, [w:] *Inezie di Giuriconsulti*, Napoli 1978, s. 165–188; R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen...*, s. 314–320; D. Nowicka, *Ochrona skromności materfamilias w Edictum de adtemptata pudicitia*, [w:] *Pozycja prawna kobiet w dziejach*, red. S. Rogowski, Wrocław 2010, s. 41–55; eadem, *Zniesławienie w prawie...*, s. 63–68, 127–140.

²² Zob. zwłaszcza: M. Guerrero Lebrón, *La injuria indirecta...*, s. 145–157; D. Nowicka, *Family relations in cases concerning iniuria*, [w:] *Mater Familias: scritti romanistici per Maria Zabłocka*, red. Z. Benincasa, J. Urbanik, przy udziale P. Niczyporuka i M. Nowak, Warszawa 2016, s. 619–637.

²³ J. de Koschembahr-Lyskowski, *Conventiones contra bonos mores dans le droit romain*, [w:] *Mélanges de Droit romain dédiés à G. Cornil*, Paris 1926, s. 15–35; T. Mayer-Maly, *Contra bonos mores*, [w:] *Iuris Professio, Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*, hrsg. v. H.-P. Benöhr, Wien 1986, s. 151–167; H.R. Mezger, *Stipulationen und letztwillige Verfügung „contra bonos mores“ im klassisch-römischen und nachklassischen Recht*, Göttingen 1930, passim; M. Kaser, *Rechtswidrigkeit und Sittenwidrigkeit im klassischen römischen Recht*, "ZSS" 1940, vol. 60(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrga.1940.60.1.95>, s. 95–150.

²⁴ Zob. szerzej: P. Huvelin, *op. cit.*, s. 7–9; P. Birks, *The early history of iniuria*, "TvR" 1969, vol. 37(2), DOI: <https://doi.org/10.1163/157181969X00157>, s. 185–191; M. Hagemann, *op. cit.*, s. 11–12, 41–42. Na temat „odzyskania” przez Ulpiana obecnego w normie dotyczącej *os fractum* „personalnego” podejścia do niewolnika zob. M.F. Cursi, *Pati iniuriam...*, s. 271. O traktowaniu w tej normie niewolnika jako człowieka o niższym statusie i mniejszej wartości zob. M. Perry, *op. cit.*, s. 59.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

ryczny zakres *membrum ruptum*²⁵. Nie wydaje się jednak możliwe, by mogło chodzić tu o uszczerbek po stronie samego niewolnika i skargę *servi nomine* na etapie ustawy decemwiralnej²⁶, a jedynie o prawo właściciela do żądania zadośćuczynienia w imieniu własnym. Biorąc pod uwagę takie ukształtowanie odpowiedzialności, wprowadzanie edyktu ustalającego odpowiedzialność na poziomie *adversus bonos mores verberare* i tortur podczas przesłuchań bez zgody właściciela należałoby wówczas widzieć jako rozszerzenie reżimu decemwiralnego, przez dopuszczenie także innych, poza złamaniem kości i – prawdopodobnie – *membrum ruptum*, zachowań jako skutkujących odpowiedzialnością z tytułu *iniuria* wobec właściciela niewolnika. Wówczas, podobnie jak w przypadku innych edyktów specjalnych, chodziłoby o rozszerzenie dotychczasowej ochrony o nowe zachowania karalne, skutkujące niejako automatycznie odpowiedzialnością zbudowaną w oparciu o *actio iniuriarum*, z jednoczesnym wprowadzeniem możliwości przyznania skargi i zapewnienia pewnej elastyczności w innych uzasadnionych przypadkach²⁷.

Podążając tą ścieżką rozumowania, należałoby uznać, że edykt wskazywał okoliczności, w których właściciel niewolnika uprawniony był do skargi *suo nomine*, tak jak wynika to z przekazu Gaiusa. Z czego jednak wynikałaby w tej sytuacji potrzeba wprowadzenia edyktu, skoro rozszerzenie odpowiedzialności o inne czyny podobnej natury mogłoby się odbyć, podobnie jak w innych przypadkach *iniuria*, na drodze interpretacji jurysprudencjalnej? Czy ta sytuacja różni się od *iniuria* pośredniej doznanej poprzez wolnych *alieni iuris*?²⁸ Wydaje się, że bardziej niż samą wagą, ciężarem zniewagi, wyeksponowanym w tekście, tym, że zachowanie sprawcy wobec osoby wolnej podlegającej władzy stanowi – lub stanowić może (np. gdyby nie zgoda pozostającego pod władzą²⁹) – delikt. Co do zasady zatem zakres ochrony zwierzchnika i wolnych pozostających pod władzą jest tożsamy. W przypadku działań wobec niewolnika brakuje tego elementu, jako że pod żadnym pozorem nie można go traktować jako podmiotu biernego *iniuria*, nie ma on bowiem przypisanej osobowości, a co za tym idzie godności i dobrego imienia³⁰. Każde rozszerzenie ochrony właścicieli niewolników przed *iniuria* pośrednią w odniesieniu do niewolników wymagało więc wyraźnego określenia sytuacji, które mogły skutkować odpowiedzialnością, ponieważ nie istniała żadna odpowiedzialność „wyjściowa” za krzywdę wyrządzoną niewolnikowi jako takiemu czy też dobro podlegające ochronie.

²⁵ Tak G. Pugliese, *op. cit.*, s. 10–12; M.F. Cursi, *Pati iniuriam...*, s. 269; M. Fernández Prieto, *La difamación...*, s. 286–287; eadem, *El esclavo...*, s. 151. Zob. także: M. Guerrero Lebrón, *La injuria indirecta...*, s. 101–103. O *membrum ruptum* zob. zwłaszcza: P. Huvelin, *op. cit.*, s. 9–15; G. Pugliese, *op. cit.*, s. 29–30; S. di Paola, *op. cit.*, s. 271–281; P. Birks, *op. cit.*, s. 179–185; A. Watson, *Personal Injuries in the XII Tables*, “TvR” 1975, vol. 43(2), DOI: <https://doi.org/10.1163/157181975X00024>, s. 216–220; R. Wittmann, *Die Körperverletzung an Freien im klassischen römischen Recht*, München 1972, s. 3–9; A. Völkl, *Die Verfolgung der Körperverletzung im frühen römischen Recht. Studien zum Verhältnis von Totungsverberechen und Injuriensdelikt*, Wien–Köln–Graz 1984, s. 40–82; M. Hagemann, *op. cit.*, s. 10–11, 40–41.

²⁶ Tak też M.F. Cursi, *Iniuria cum damno: antigiuridicità e colpevolezza nella storia del danno aquiliano*, Milano 2002, s. 273.

²⁷ Zob. Ulpianus, D. 47, 10, 15, 43; M. Guerrero Lebrón, *En torno a la injuria...*, s. 341; A. D’Ors, J. Santa Cruz Teijeiro, *op. cit.*, s. 658.

²⁸ Por. M.F. Cursi, *Pati iniuriam...*, s. 270.

²⁹ Zob. Paulus, D. 47, 10, 26.

³⁰ Por. M. Fernández Prieto, *La difamación...*, s. 289. Inaczej np. B. Biondi, *Actiones noxales*, Cortona 1925, s. 172, 237; B. Albanese, *Le persone nel Diritto Privato Romano*, Palermo 1979, s. 137; M. Guerrero Lebrón, *En torno a la injuria...*, s. 344.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Zgodnie z przekazem Ulpiana, wskazującym na rozróżnienie między iniurią, która godzi w imię właściciela niewolnika a taką, która go nie dotyka, o zaistnieniu prawa do skargi *suo nomine* decydować miał zamiar sprawcy. Gdy nie można było przypisać sprawcy świadomości co do osoby właściciela, jego czyn – co do zasady – pozostawał nieukarany. W analogicznej sytuacji, gdy bezpośrednią ofiarą była wolna osoba podległa władzy, zwierzchnik rodzinny dysponował skargą *alieno nomine*. Być może zatem interpretacja edyktu przedstawiona przez Ulpiana lub samo wprowadzenie edyktu były wyrazem próby uzupełnienia ochrony właściciela właśnie w takich przypadkach³¹.

Za taką interpretacją przemawiać też może wniosek z komentarza Ulpiana w kwestii niełączenia skargi właściciela *suo nomine* oraz *alieno nomine*, choć w żaden sposób nie wynika to z przytoczonego brzmienia edyktu. Jurysta bowiem wskazuje na możliwość wystąpienia ze skargą *servi nomine*, gdy brak podstaw do wniesienia jej przez właściciela *suo nomine*, tak by czyn wobec niewolnika nie został niepomszczony. Można więc wnioskować, że według Ulpiana *actio iniuriarum servi nomine* ma drugorzędny, niejako posiłkowy charakter, stając się dostępną dla właściciela dopiero w przypadku braku przesłanek do stwierdzenia wobec niego *iniuria* pośredniej.

Taki osobliwy dla *actio iniuriarum* charakter wydaje się być kluczowy dla interpretacji znaczenia skargi *servi nomine* w ujęciu ulpiańskim. Przy uznaniu istnienia – obok skargi właściciela niewolnika *suo nomine* – także „klasycznej” skargi *alieno nomine*, w tym przypadku przybierającej postać *servi nomine*, należałoby przyjąć, że ta druga związana była jedynie z krzywdą doznaną przez niewolnika, zatem jej źródłem był odrębny delikt. Wówczas sytuacja wyglądałaby analogicznie, jak w przypadku wolnych *alieni iuris*. Przyjęcie takiego rozwiązania wymagałoby jednak uznania – choćby w bardzo ograniczonym zakresie – osobowości niewolnika, któremu tym samym przyznano by status podmiotu biernego *iniuria*, co nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Gdyby jednak pokusić się o taką tezę, to nie byłoby żadnego uzasadnienia do tego, by skarga *servi nomine* aktualizowała się dopiero w braku legitymacji jego właściciela do działania *suo nomine*, jako że dotycząc dwóch odrębnych deliktów, skargi te nie pozostawałyby w zbiegu alternatywnym³². Ten można by bowiem przyjąć jedynie, gdyby chodziło o tożsamość dobra chronionego. W konsekwencji należałoby dalej uznać, że w przypadku spełnienia warunków zaistnienia *iniuria* uprawniającej do wytoczenia *actio servi nomine*, przy świadomości sprawcy co do osoby właściciela niewolnika, dochodziłoby do kumulacji skarg³³. Takiej sytuacji jednak również źródła nie potwierdzają.

Czy zatem ulpiańska „posiłkowość” *actio iniuriarum servi nomine* rzeczywiście miała stanowić próbę znalezienia rozwiązania pośredniego, które mogłoby pogodzić uwzględnienie w ramach iniiurii cierpień niewolnika, a tym samym dostrzeżenie w nim podmiotu zdolnego odczuwać krzywdę, zasługującego na ograniczoną ochronę, oraz faktyczne przyznanie mu pełnej zdolności do bycia podmiotem biernym deliktu, mającego na celu ochronę czci, której

³¹ Por. R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen...*, s. 345. Podobnie M. Perry, *op. cit.*, s. 65, choć w odniesieniu do zamiaru, a nie świadomości sprawcy co do tożsamości właściciela niewolnika. Brak zamiaru podkreśla też A. Katančević (*A Tort Protection of the Ownership Title to a Slave*, [w:] *Possessio ac iura in re. Z dziejów prawa rzeczowego*, red. M. Mięka, W. Pęksa, K. Stolarski, Kraków 2012, s. 44).

³² Interpretację, zgodnie z którą Ulpian stoi na stanowisku o alternatywnym zbiegu skarg, przedstawiła jednak M.F. Cursi (*Pati iniuriam...*, s. 274).

³³ Por. W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, s. 80. Tak też M. Guerrero Lebrón, *La injuria indirecta...*, s. 112–113.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

przecież – jako niebędący nie tylko obywatelem, ale nawet persona – nie miał? Nawet interpretacja Ulpiana nie szła na tyle daleko, by uznać istnienie w pełni niezależnej skargi z tytułu *iniuria* przysługującej w związku z krzywdą wyrządzoną niewolnikowi. Czy *ratio legis* edyktu upatrywać w tej sytuacji można w chęci zapewnienia ochrony niewolnikom?³⁴

Wydaje się, że odpowiedź na to pytanie wcale nie musi leżeć w sferze przypuszczeń dotyczących zapatrywań na kondycję niewolników w czasach wydania edyktu czy w spojrzeniu na tę kwestię przez jurystów klasycznych, a wynikać może pośrednio z przedstawienia warunków przyznania skargi w cytowanych wcześniej źródłach.

Przekaz Gaiusa nie budzi w tym względzie żadnych wątpliwości, jako że zgodnie z nim *iniuria atrox* uzasadniała przyznanie skargi właścicielowi z uwagi na *iniuria* doznaną za pośrednictwem niewolnika – jedynej skargi, jaka w sytuacji działań, wskutek których naruszenia doznał niewolnik, mogła w ogóle powstać. Co istotne, warunek określonej wagi naruszenia został powiązany przez jurystę z jego interpretacją jako jawnie godzącego w dobre imię właściciela. Wskazuje to na pewien automatyzm kwalifikowania najcięższych naruszeń ciała cudzego niewolnika jako godzących w cześć właściciela³⁵, bez konieczności wykazywania zamiaru znieważenia tego ostatniego. Element subiektywny, jeśli w ogóle postulować jego obecność, co jest wysoce wątpliwe, jest zatem *a priori* wpisany w określone zachowanie sprawcy. Podkreślenia wymaga, że wskazując najcięższe przypadki naruszeń jako uzasadniające wystąpienie właściciela ze skargą, Gaius nie wyklucza jednocześnie uzyskania skargi w innych sytuacjach. Mówi jedynie o tym, że skarga nie zostanie przyznana *temere* – bez zastanowienia, bez rozpatrzenia sprawy.

Przekaz Ulpiana odnośnie do edyktu *de iniuriis quae servis fiunt* wymienia dwie sytuacje, przy zaistnieniu których skarga jest przez pretora przyznana w każdym przypadku, tj. przeciwne dobrem obyczajom oćwiczenie biczem cudzego niewolnika lub poddanie go przesłuchaniu z użyciem tortur bez upoważnienia uzyskanego od właściciela. Dodatkowo pozostaje otwartym katalog innych zachowań, które mogły być uznane przez pretora za uzasadniające skargę, przy czym Ulpian wskazuje w tym przypadku, że pod uwagę należałoby w tej sytuacji wziąć osobowość niewolnika³⁶. Zestawienie tego przekazu z twierdzeniami Gaiusa pozwala dostrzec daleko idące podobieństwo w zakresie wymaganej dla powstania automatycznej odpowiedzialności wagi czynów – w obu przypadkach wspomniana jest *verberatio*, a poddanie torturom z pewnością można uznać za spełniające wymogi *atrocitas*, o której

³⁴ Zaznaczenia wymaga istnienie linii interpretacyjnej łączącej analizowane tu regulacje z szeregiem uregulowań mających na celu polepszenie sytuacji niewolników poprzez ograniczenie dopuszczalnej surowości ich właścicieli. Zob. J.H. van Meurs, *op. cit.*, passim, a zwłaszcza s. 285 i 288; F. Raber, *Grundlagen Klassischer...*, s. 84. Por. G. Giliberti, *Beneficium e iniuria nei rapporti col servo: Etica e prassi giuridica in Seneca*, [w:] *Sodalitas: scritti in onore di Antonio Guarino*, ed. V. Giuffrè, vol. 4, Napoli 1984, s. 1853. Zob. M. Fernández Prieto, *La difamación...*, s. 296. Podkreślenia jednak wymaga, że dostrzeganie podobieństwa tych regulacji z edyktem *de iniuriis quae servis fiunt* jest zupełnie chybione, jako że w tym przypadku chodzi jedynie o zachowanie dotyczące niewolnika cudzego, a tym samym – jak słusznie wskazują E. Pólay (*op. cit.*, s. 109, 151–153), R. Wittmann (*Die Entwicklungslinien der klassischen...*) i M. Hagemann (*op. cit.*, s. 87) – o wkroczenie w wyłączną sferę uprawnień jego właściciela. Zob. Ulpianus, D. 47, 10, 15, 36 oraz D. 47, 10, 15, 37. Nawet Ulpian w swej bardzo humanitarnej interpretacji edyktu nie odnosi go do niewolników w ogóle, a jedynie do tych, wobec których pewne działania podjęła osoba niebędąca ich właścicielem. Zob. także: M. Fernández Prieto, *La difamación...*, s. 292–293; A. Katančević, *op. cit.*, s. 44–46.

³⁵ Zob. A.D. Manfredini, *Contributi allo studio dell'iniuria in età repubblicana*, Milano 1977, s. 193.

³⁶ Zob. Ulpianus, D. 47, 10, 15, 44; M.F. Cursi, *Pati iniuriam...*, s. 271; M. Guerrero Lebrón, *La injuria indirecta...*, s. 107–110.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

mowa w Instytucjach. W przypadku edyktu dochodzi przesłanka przeciwności dobrym obyczajom w odniesieniu do chłosty³⁷. Zgodnie z komentarzem Ulpiana wymogi te jednak nie dotyczą skargi wnoszonej przez właściciela niewolnika *suo nomine*, a *servi nomine*.

Co ciekawe, Ulpian zajmuje się także kwestią iniiury pośredniej doznanej wskutek działania skierowanego bezpośrednio wobec niewolnika. Mimo że w przypadku tej postaci deliktu, ze swej istoty niezwiązanej z żadnym specjalnym uregulowaniem edyktalnym, nie ma ogólnie określonego katalogu czynów, w związku z którymi może powstać odpowiedzialność wobec zwierzchnika familijnego, analizowane przez Ulpiana przypadki *iniuria* pośredniej doznanej przez niewolnika dotyczą generalnie cięższych naruszeń (*caedere, verberare, quaestio*). Za warunek *sine qua non* uznania czynu za *iniuria* pośrednią uznawana jest raczej świadomość co do osoby właściciela niewolnika niż zamiar naruszenia jego czci, choć również w tym przypadku, gdy chodzi o cięższe naruszenia, których dotyczy przyznanie skargi wprost w edykcie, jest on niejako wpisany w samo zachowanie sprawcy. Dopiero nieświadomość rzeczywistego statusu niewolnika lub błędne przekonanie o innym jego właścicielu powodują bowiem niemożność wniesienia skargi.

Ulpianus, D. 47, 10, 15, 45: *Interdum iniuria servo facta ad dominum redundat, interdum non: nam si pro libero se gerentem aut cum eum alterius potius quam meum existimat quis, non caesurus eum, si meum scisset, non posse eum, quasi mihi iniuriam fecerit, sic conveniri Mela scribit.*

A *contrario*, wiedza o osobie właściciela wystarczała, by zachowanie wobec jego niewolnika można było odczytać jako wymierzone przeciw niemu.

Także w kontekście *iniuria* pośredniej interpretować należy analizowaną w kolejnym fragmencie sytuację, w której oświczony lub poddany przesłuchaniu z użyciem tortur niewolnik znajdował się w użytkowaniu czy też posiadaniu w dobrej wierze³⁸. Jako że w tym przypadku mogła zachodzić wątpliwość co do osoby uprawnionej do wniesienia skargi z tytułu doznanej za pośrednictwem niewolnika iniiury, Ulpian wskazał właściciela jako tego, któremu raczej przyznać należy *actio iniuriarum*. Z takiego sformułowania wnioskować zatem można, że chodziło o pewną zasadę ogólną, według której w braku wyraźnych wskazówek do przyjęcia, że chodziło o naruszenie czci usufruktariusza, uprawnionym do skargi był właściciel niewolnika³⁹. Konkluzję taką potwierdza też ostatnie zdanie fragmentu dotyczące osoby wolnej lub cudzego niewolnika, w dobrej wierze służących jak niewolnicy⁴⁰.

Z uwagi na wskazane wyżej dalekie podobieństwa przekazów Gaiusa i Ulpiana trudno byłoby utrzymywać, że odnoszą się one do różnych regulacji, do regulacji innej niż edykt *de iniuriis quae servis fiunt* czy do różnych skarg. Jednocześnie nie do przyjęcia jest uznanie, że wskazana regulacja dotyczyła wprost dwóch skarg. Tym samym wnioskować należy, że dokładne znaczenie regulacji edyktalnej nie było jednoznaczne dla jurystów okresu klasycznego – interpretowali ją bowiem różnie, przy czym rozdziwił między jej postrzeganiem u Ulpiana i Gaiusa jest tak głęboki, że może świadczyć o tym, iż czyn wyrządzony niewolni-

³⁷ Zob. Ulpianus, D. 47, 10, 15, 38 oraz D. 47, 10, 15, 39. Por. F. Raber, *Grundlagen Klassischer...*, s. 82–83; R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen...*, s. 343–345.

³⁸ Ulpianus, D. 47, 10, 15, 47. Zob. także: M. Fernández Prieto, *La difamación...*, s. 292.

³⁹ Zob. M. Fernández Prieto, *El esclavo...*, s. 154.

⁴⁰ Ulpianus, D. 47, 10, 15, 48. Tak też M. Guerrero Lebrón, *En torno a la injuria...*, s. 340. Zob. także: R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen...*, s. 296–297.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

kowi był jeśli nie zawsze, co wydaje się najbardziej prawdopodobne⁴¹, to przynajmniej za zwyczaj kwalifikowany jedynie jako *iniuria* wyrządzona jego właścicielowi, a z ewentualnej skargi *servi nomine* w praktyce nie korzystano⁴². Jeśli bowiem uznać, że wystarczała świadomość co do osoby właściciela niewolnika, by *adversus bonos mores verberatio* lub przesłuchanie z użyciem tortur bez nakazu właściciela było zakwalifikowane jako przejaw *iniuria* pośredniej, to można przyjąć, że ogromna większość przypadków spełniała te kryteria. Jako że uszkodzenie niewolnika dodatkowo uprawniało właściciela do otrzymania odszkodowania na gruncie reżimu akwiliańskiego⁴³, wydaje się, że praktyczne zastosowanie edyktu w zakresie skargi *servi nomine*, jeśli nawet na jakimś etapie rozwoju deliktu rzeczywiście funkcjonowało lub potencjalnie mogło mieć miejsce, miało znikome znaczenie.

Tłumaczyć to też może, przy tak znacznej odległości czasowej od wprowadzenia regulacji, rozbieżności w jego interpretacji przez Gaiusa i Ulpiana. Gdyby jednak przyjąć hipotetycznie, że edykt rzeczywiście przewidywał skargę *servi nomine*, to nie miałyby ona na celu ochrony – *de iure* nieistniejącej – osobowości niewolnika, a jedynie zapewnienie ochrony jego właściciela⁴⁴ w przypadku oczywistej nieświadomości sprawcy co do jego tożsamości. Za wyjątkiem uzasadnienia skargi w postaci cierpień niewolnika, bezsprzecznie stanowiącego wyraz ulpiańskiego spojrzenia na kondycję niewolników, nic nie świadczy o tym, by w rzeczywistości mogło chodzić o poprawę ich losu. W świetle powyższych rozważań, przy akceptacji stanowiska o *ratio legis* edyktu sprowadzającej się do uzupełnienia ochrony właścicieli niewolników, wątpliwości budzi jednak skala zjawiska uzasadniająca interwencję pretorską. Z tego względu za najbardziej prawdopodobną interpretację należy uznać, że edykt miał po prostu zapewnić nowoczesną i elastyczną podstawę działania za pomocą pretorskiej *actio iniuriarum suo nomine* w sytuacji *iniuria* doznanej za pośrednictwem niewolnika, nieograniczoną do decemwiralnych przypadków *os fractum* i *membrum ruptum*⁴⁵.

BIBLIOGRAFIA

- Agnati U., «*Persona iuris vocabulum*» *Per un'interpretazione giuridica di «persona» nelle opere di Gaio*, "Rivista di Diritto Romano" 2009, no. 9.
- Albanese B., *Le persone nel Diritto Privato Romano*, Palermo 1979.
- Albanese B., *Una congettura sul significato di iniuria in XII tab. 8.4*, "Ivra" 1980, vol. 31.
- Amielańczyk K., 'Quaestio per tormenta'. *O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Prof. Adamowi Lityńskiemu w 45-lecie pracy naukowej i 70-lecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk, Białystok 2010.
- Bauman R.A., *Human Rights in Ancient Rome*, London 2000.
- Biondi B., *Actiones noxales*, Cortona 1925.

⁴¹ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, s. 401; A. Katančević, *op. cit.*, s. 41.

⁴² Zaznaczenia jednak wymaga pogląd M.F. Cursi (*Pati iniuriam...*, s. 288), zgodnie z którym autonomiczna *iniuria* niewolnika stanowiła efekt transformacji z *iniuria* pośredniej.

⁴³ O zbiegu kumulatywnym skarg m.in. w Ulpianus, D. 47, 10, 15, 46. Por. Ulpianus, D. 9, 2, 5, 1; Paulus, D. 44, 7, 34 pr.; R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen...*, s. 293–296; A. Watson, *op. cit.*, s. 220–222; M.F. Cursi, *Iniuria cum damno...*, s. 271–284; eadem, *Pati iniuriam...*, s. 274–287; M. Fernández Prieto, *La difamación...*, s. 293. Zob. także: D. Daube, *On the third chapter of the lex Aquilia*, "Law Quarterly Review" 1936, vol. 52, s. 253–268; P. du Plessis, *Damaging a Slave*, [w:] *Judge and Jurist: Essays in Memory of Lord Rodger of Earlsferry*, eds. A. Burrows, D. Johnson, R. Zimmermann, Oxford 2013, s. 157–165.

⁴⁴ Por. R. Wittmann, *Die Entwicklungslinien der klassischen...*, s. 297 przypis 26 oraz s. 340; W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 82; a zwłaszcza S. Fusco, *op. cit.*, s. 427–433.

⁴⁵ Zob. M.F. Cursi, *Iniuria cum damno...*, s. 268.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Birks P., *The early history of iniuria*, “TvR” 1969, vol. 37(2), DOI: <https://doi.org/10.1163/157181969X00157>.
- Bravo Bosch M.J., *Algunas consideraciones sobre el Edictum de adtemptata pudicitia*, “Revista xuridica da Universidade de Santiago de Compostela” 1996, vol. 5(2).
- Bravo Bosch M.J., *La injuria verbal colectiva*, Madrid 2007.
- Brunt A., *Evidence given under Torture in the Principate*, “ZSS” 1980, vol. 97(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1980.97.1.256>.
- Brutti M., *La tortura e il giudizio*, “Index” 2010, no. 38.
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908.
- Cursi M.F., *Iniuria cum damno: antigiuridicità e colpevolezza nella storia del danno aquiliano*, Milano 2002.
- Cursi M.F., *Pati iniuriam per alios (Gai. 3,221–3,222)*, “BIDR” 2012, vol. 106.
- D’Ors A., Santa Cruz Teijeiro J., *A proposito de los edictos especiales “de iniuriis”*, “AHDE” 1979, vol. 49.
- Da Nóbrega V., *L’iniuria dans la loi des XII Tables*, “Romanitas” 1967, vol. 8.
- Daube D., *On the third chapter of the lex Aquilia*, “Law Quarterly Review” 1936, vol. 52.
- Donati A., *Homo e persona. Inherent Dignity e Menschenwürde*, [w:] *Atti dell’Accademia Romanistica Costantiniana, XVII Convegno Internazionale*, Roma 2010.
- Fernández Prieto M., *El esclavo en el delito de «iniuria»*, [w:] *Actas del III Congreso Iberoamericano de Derecho Romano*, León 1998.
- Fernández Prieto M., *La difamación en el Derecho Romano*, Valencia 2002.
- Fusco S., *De iniuriis quae servis fiunt. Un caso di rilevanza giuridica della persona servi?*, [w:] *Homo, caput, persona: la costruzione giuridica dell’identità nell’esperienza romana: dall’epoca di Plauto a Ulpiano*, ed. A. Corbino, M. Humbert, G. Negri, Pavia 2010.
- Gamauf R., *Zur Frage ‘Sklaverei und Humanität’ anhand von Quellen des römischen Rechts*, [w:] *Fünfzig Jahre Forschungen zur antiken Sklaverei an der mainzer Akademie 1950–2000*, hrsg. v. H. Bellen, H. Heinen, Stuttgart 2001.
- Giliberti G., *Beneficium e iniuria nei rapporti col servo: Etica e prassi giuridica in Seneca*, [w:] *Sodalitas: scritti in onore di Antonio Guarino*, ed. V. Giuffrè, vol. 4, Napoli 1984.
- Guarino A., *Le matrone e i pappagalli*, [w:] *Inezie di Giuriconsulti*, Napoli 1978.
- Guerrero Lebrón M., *En torno a la injuria cometida contra el esclavo dado en usufructo*, “Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña” 2007, vol. 11.
- Guerrero Lebrón M., *La idea de materfamilias en el Edictum de adtemptata pudicitia*, [w:] *El Derecho de familia. De Rome al Derecho actual*, Huelva 2004.
- Guerrero Lebrón M., *La injuria indirecta en derecho romano*, Madrid 2005.
- Hagemann M., *Iniuria. Von den XII-Tafeln bis zur Justinianischen Kodifikation*, Köln 1998.
- Honoré T., *Ulpian*, Oxford 1982.
- Huvelin P., *La notion de l’iniuria dans le très ancien droit romain*, Lyon 1903.
- Kaser M., *Das altrömische Ius*, Göttingen 1949.
- Kaser M., *Rechtswidrigkeit und Sittenwidrigkeit im klassischen römischen Recht*, “ZSS” 1940, vol. 60(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1940.60.1.95>.
- Katančević A., *A Tort Protection of the Ownership Title to a Slave*, [w:] *Possessio ac iura in re. Z dziejów prawa rzeczowego*, red. M. Mięka, W. Pęksa, K. Stolarski, Kraków 2012.
- Koschembahr-Lyskowski J. de, *Conventiones contra bonos mores dans le droit romain*, [w:] *Mélanges de Droit romain dédiés à G. Cornil*, Paris 1926.
- Kuryłowicz M., *Paul. D. 47, 10, 26 i obyczajowo-prawne zagadnienia rzymskiej iniurii*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1984, vol. 31.
- Kuryłowicz M., *Paul. D. 47.10.26 und die Tatbestände der römischen „iniuria”*, “Labeo” 1987, vol. 33.
- Lapuerta Montoya D. de, *El elemento subjetivo en el edictum de adtemptata pudicitia: la contravención de los boni mores como requisito esencial para la existencia de responsabilidad*, “Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña” 1998, vol. 2.
- Lapuerta Montoya D. de, *Estudio sobre el «edictum de adtemptata pudicitia»*, Valencia 1999.
- Lapuerta Montoya D. de, *La contumelia indirecta en los ataques a la buena reputacion de la mujer e hijos*, [w:] *El Derecho de familia. De Rome al derecho actual*, Huelva 2004.
- Lenel O., *Edictum Perpetuum*, Leipzig 1927.
- Lübtow U. von, *Zum römischen Injurienrecht*, “Labeo” 1969, vol. 15.
- Maganzani L., *La dignità umana negli scritti degli giuristi romani*, [w:] *Dignità e diritto: prospettive interdisciplinari. Quaderni del Dipartimento di Scienze Giuridiche dell’Università Cattolica del S. Cuore di Piacenza*, ed. A. Sciarrone, Tricase 2010.
- Manfredini A.D., *Contributi allo studio dell’iniuria in età repubblicana*, Milano 1977.
- Marrone M., *Consierazioni in tema di “iniuria”*, [w:] *Syntelesia V. Arangio-Ruiz*, vol. 1, Napoli 1964.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Mayer-Maly T., *Contra bonos mores*, [w:] *Iuris Professio, Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*, hrsg. v. H.-P. Benöhr, Wien 1986.
- Meurs J.H. van, *Iniuria Ipsi Servo Facta*, “TvR” 1923, vol. 4(3), DOI: <https://doi.org/10.1163/157181923X00139>.
- Mezger H.R., *Stipulationen und letztwillige Verfügung „contra bonos mores“ im klassisch-römischen und nachklassischen Recht*, Göttingen 1930.
- Méhész K.Z., *La injuria en Derecho Penal Romano*, Buenos Aires 1969.
- Nogrady A., *Römisches Strafrecht nach Ulpian: Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006.
- Nowicka D., *Family relations in cases concerning iniuria*, [w:] *Mater Familias: scritti romanistici per Maria Zablocka*, red. Z. Benincasa, J. Urbanik, przy udziale P. Niczyporuka i M. Nowak, Warszawa 2016.
- Nowicka D., *Ochrona skromności materfamilias w Edictum de adtemptata pudicitia*, [w:] *Pozycja prawna kobiety w dziejach*, red. S. Rogowski, Wrocław 2010.
- Nowicka D., *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013.
- Paola S. di, *La genesi storica del delitto de «iniuria»*, “Annali del Seminario giuridico dell’Università di Catania” 1947, vol. 1.
- Perry M., *Sexual Damage to Slaves in Roman Law*, “Journal of Ancient History” 2015, vol. 3(1), DOI: <https://doi.org/10.1515/jah-2015-0016>.
- Plescica J., *The development of iniuria*, “Labeo” 1977, vol. 23.
- Plessis P. du, *Damaging a Slave*, [w:] *Judge and Jurist: Essays in Memory of Lord Rodger of Earlsferry*, eds. A. Burrows, D. Johnson, R. Zimmermann, Oxford 2013.
- Pólay E., *Iniuria Types in Roman law*, Budapest 1986.
- Pugliese G., *Studi sull’iniuria*, Milano 1941.
- Quadrato R., *La persona in Gaio. Il problema dello schiavo*, “Ivra” 1986, vol. 37.
- Raber F., *Frauentracht und “iniuria” durch “appellare”*: D. 47.10.15.15, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, vol. 3, Milano 1971.
- Raber F., *Grundlagen Klassischer Injurienansprüche*, Wien 1969.
- Sitek B., *“Quaestionem” intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Völkl A., *Die Verfolgung der Körperverletzung im frühen römischen Recht. Studien zum Verhältnis von Totungsverbrechen und Injuriensdelikt*, Wien–Köln–Graz 1984.
- Watson A., *Personal Injuries in the XII Tables*, “TvR” 1975, vol. 43(2), DOI: <https://doi.org/10.1163/157181975X00024>.
- Wittmann R., *Die Entwicklungslinien der klassischen Injurienklage*, “ZSS” 1974, vol. 91(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1974.91.1.285>.
- Wittmann R., *Die Körperverletzung an Freien im klassischen römischen Recht*, München 1972.
- Zumpt A.W., *Der Criminalproceß der Römischen Republik*, Leipzig 1871.